

Lukasz Galczyński

Nieprzystawalność standardów demokracji liberalnej do kultur politycznych euroazjatyckich państw poradzieckich na przykładzie Kaukazu Południowego

Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich 26 grudnia 1991 roku stanowi cezurę dla nowożytnej historii państw Kaukazu Południowego. W jego wyniku, wykształciły się trzy państwa: Republika Armenii (zamieszkała przez Ormian), Gruzja (zamieszkała przez Gruzinów) i Republika Azerbejdżanu (zamieszkała przez Azerbejdżan). W okresie 1991-1994 powstały również parapaństwa takie jak Abchazja (zamieszkała przez Abchazów), Osetia Południowa (Osetyjczycy), Górski Karabach (Ormianie). Funkcjonowały także wspólnoty autonomiczne (istniejące tymczasowo lub trwale) – Adżaria (muzułmanie Gruzini), Nachiczewan (Azerbejdżanie) oraz Tałyso-Mugańska Republika Autonomiczna (Tałysze). Łącznie można wyróżnić minimum 7 *ethnosów* funkcjonujących w wyżej wymienionych organizmach państwowych. Każda z grup wypracowała w wyniku ewolucji historycznej zestaw własnych norm i wartości kształtujących życie polityczne wspólnoty, regionu, kraju. W niniejszym artykule postaram się o zarys kultury politycznej i jej wartości w trzech uznanych państwach – Azerbejdżanie, Armenii i Gruzji.

Sytuacja, w której ZSRR się rozpadł, a Rosja nie była zdolna do kreowania polityki mocarstwowej, wzmogła starania innych państw o pozyskanie wpływów w regionie Kaukazu Południowego. Szczególnie intensywnie w tym zakresie działały państwa strefy euroatlantyckiej. Zarówno USA, jak i UE (pojedyncze państwa lub instytucje unijne) forsowały swoje działania na trzech podstawowych płaszczyznach – militarnej (głównie USA), ekonomicznej oraz aksjologicznej. Uwolnorynkowanie, stabilizacja polityczna i instytucjonalizacja struktur polityczno-społecznych miały za cel szerzenie demokracji w wersji rozpowszechnionej na Zachodzie – demokracji liberalnej. Jednocześnie nie uwzględniano szeregu czynników, które powodowały, że misja ta natrafiła na, nieoczekiwany przez Okcydent, opór. Euforia jaka zapanowała po zakończeniu zimnej wojny, poczucie jednobiegunowości światowej polityki (USA jako hegemon) oraz głęboka wiara w ideały zachodniej demokracji oraz uniwersalizm praw człowieka spowodowały, że rozpoczęto bezkrytyczne forsowanie rozwiązań ustrojowych głęboko niezrozumiałych dla przedstawicieli kultur euroazjatyckich państw poradzieckich.

Kultura polityczna obszaru Kaukazu Południowego ukształtowała się pod wpływem trzech podstawowych komponentów: tradycji lokalnej, kultury sowieckiej oraz wpływów zachodnich. Każdy z tych elementów ma zasadniczo różny charakter dla

każdego omawianego państwa. W swoim artykule staram się opracować skrócony katalog podstawowych wartości jakie wykształcono pod wpływem tych elementów oraz konsekwencje jakie płyną z realizacji tychże wartości.

W mojej opinii przeszczepienie wartości demokracji liberalnej na grunt południowokaukaski w perspektywie krótko – lub średnioterminowej jest absolutnie niemożliwe w obecnych warunkach – upodmiotowienia politycznego narodów tytularnych (oraz restauracji tradycyjnych wartości) po wieloletnim okresie indoktrynacji ze strony kultur równie odmiennych od zachodnioeuropejskiej, co lokalna. Ta negatywna prognoza wynika głównie z tego, że elity euroatlantyckie wykazują się niezrozumieniem specyfiki regionalnej, a w efekcie bezrefleksyjnie forsują w społeczeństwach niezainteresowanych okcydentalnymi wartościami, idee wypracowane przez Zachód. Zmiana taka, polegająca na przyjęciu i stabilizacji demokracji liberalnej wymaga wieloletniej kooperacji i promowania wartości, a i w takim wypadku nie ma gwarancji, że przeniesienie to się uda. Podstawową wartością demokracji liberalnej jest wolność – różnorodnie pojmowana, ale jednak wolność. A na tej podstawie narody południowokaukaskie wybrały odmiennie od zachodnioeuropejskich, ścieżki rozwojowe.

Mój artykuł opiera się na różnorodnych materiałach – opracowaniach związanych z historią i wydarzeniami ostatniego ćwierćwiecza, doniesieniach prasowych i internetowych, dotyczących życia społeczno-politycznego narodów kaukaskich. Studia moje są oparte na podstawach wypracowanych przez autorów znacznie dłużej i głębiej zajmujących się tą tematyką. Zdecydowałem się jednak na podjęcie tego tematu ponieważ brak w polskiej literaturze przekrojowego opracowania, choćby tak niepogłębionego jak to, analizującego kultury polityczne państw Kaukazu Południowego, a zwłaszcza postawę wobec wartości proponowanych przez Okcydent. Z kolei przeorientowanie optyki europocentrycznej jest kluczowe dla zrozumienia wzajemnych relacji i aktualizacji postaw państw euroatlantyckich wobec państw Kaukazu Południowego, które szukają partnera do współpracy, a nie nowych wartości.

1. Tradycja lokalna

Tradycja lokalna jest związana z trzema podstawowymi aspektami historycznymi: wielowiekową tradycją suwerennej państwowości, okresem dominacji persko-osmańskiej oraz podbojem rosyjskim. Armenia od czasów starożytnych była istotnym graczem w regionie, zdolnym konkurować w pewnych okresach nawet z Bizancjum i Imperium Perskim; szczyt potęgi osiągając w okresie funkcjonowania państwa cylicyjskiego (ok. 1200-1300). W tym czasie wykształcono szereg rozwiązań systemowych, które trwale zapisały się w tradycji politycznej Ormian (jako zmitologizowana Wielka

Armenia – Miatsyal Hayastan). Pomimo stopniowego upadku i podporządkowania państwu osmańskiemu i Persji, a później imperium Rosyjskiemu, w Armenii wciąż żywe są nastroje związane z irredentyzmem wielkoarmeńskim i dumą z posiadanej tradycji państwowości¹.

Tradycja gruzińska jest równie autonomiczna co ormiańska – od czasów starożytnych budowali swoją państwowość, szczyt potęgi osiągając w okresie Dawida Budowniczego i Tamary (ok. 1100-1200) – do dziś żywych w świadomości historyczno-politycznej społeczeństwa gruzińskiego. Następujący po tym okresie upadek i podporządkowanie Imperium Ottomanów, Persji i Rosji carskiej, wiązał się jednak z utrzymaniem wciąż żywych organizmów państwowych (podział na dwie części) związanych z dynastią Bagratydów – jedną z najdłużej panujących w Europie. Kolejne porażki nie zdołały zachwiać gruzińskiej wiary w swoją wyjątkowość oraz wspomnienia czasów świetności. Obecnie odświeża się te tradycje w symbolice i retoryce politycznej, m.in. przywrócono flagę państwową z okresu królowej Tamary².

Azerbejdżan wydaje się być w tym zestawieniu państwem o stosunkowo najmniej ukształtowanej tradycji politycznej wieków poprzednich, jednak w rzeczywistości wynika to z faktu „przemieszczenia się” geograficznego centrów państwowości azerbejdżańskiej (leżący na północy Derbent, środkowe Szemacha oraz Baku, południowy Tebriz). Można wskazać trzy zasadnicze okresy państwowości azerbejdżańskiej, z których każdy ma odmienne tradycje – okres starożytny gdy funkcjonowała Albania kaukaska (chrześcijańskie królestwo uważane przez część naukowców za protoplastę struktur azerbejdżańskich), okres średniowieczny związany z Państwem Szirwanszachów (szczyt potęgi ok. 1350-1500), oraz okres podporządkowania państwu perskiemu (przez znaczny okres rządzonego przez azerbejdżańską dynastię spersjanizowanych Safawidów)³.

W tradycji lokalnej można również wskazać szereg elementów wspólnych. Podstawowy z nich to wpływ kultury osmańskiej. Państwo Ottomanów, opierające się na próbach silnej centralizacji i absolutyzmie sultańskim oddziaływało na wszystkie państwa Kaukazu – podbito Armenię, zwasalizowano znaczną część Gruzji oraz uzyskano silne wpływy polityczne i kulturowe w tureckojęzycznym Azerbejdżanie. Kultura polityczna ówczesnej Turcji opierała się na przemocy, uprzedmiotowieniu obywateli oraz militaryzacji znacznej części społeczeństwa. Co charakterystyczne, europejskie oświecenie nie stało się udziałem Osmanów, a przez to i państw kaukaskich, co zaowocowało znacznym regresem zwyczajów politycznych w odniesieniu do standardów zachodnioeuropejskich. System władzy silnie odcisnął piętno na zwyczajach Kaukazu Południowego.

¹ Zob. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Warszawa 1990, s. 25-153.

² Zob. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Warszawa 1987, s. 17-153.

³ Zob. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Warszawa 1987, s. 16-154.

Podobne wpływy wywierała Persja – system polityczny opierał się na silnej władzy szacha, a przemoc była integralnym elementem sprawowania władzy. W tym kontekście panowanie persko-osmańskie na obszarze Kaukazu Południowego istotnie wpłynęło na konserwację przemocy jako integralnego czynnika determinującego życie polityczne. W tym czasie w Europie stopniowo kształciło się nowe spojrzenie na przemoc w polityce – dokonało się jej ograniczenie oraz swoista instytucjonalizacja (wykształcono prawo oraz system sankcji dla nierespektujących tego prawa, realizowany przez aparat przymusu podlegający wewnętrznej kontroli, który przy całej niedoskonałości, w praktyce spełniał swoje elementarne zadanie – w Turcji oraz Persji nie doszło do tego, pomimo kodyfikacji prawa nie respektowano przepisów)⁴.

Istotną zmianę jakościową przyniósł podbój rosyjski w pierwszych dekadach XIX wieku. Wydarzenie to doprowadziło do dalszego zróżnicowania kultur politycznych państw kaukaskich. Podstawowa odmienność wynikała z postawy wobec najeźdźcy z północy – Ormianie i Gruzini traktowali Rosjan początkowo jako wyzwolicieli spod osmańskiego jarzma, z kolei Azerbejdżanie stali na stanowisku, iż był to podbój, podział narodu na dwa państwa oraz oderwanie od muzułmańskiej *ummy*. Wraz z przyjściem Rosjan, rozpoczęła się akcja rusyfikacji, w tamtym okresie, będąca tożsama z europeizacją narodów kaukaskich. Gruzini oraz Ormianie oczekujący wyzwolenia nie godzili się jednak na wynarodowienie. Należy w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że akcja rusyfikacji nie miała jednolitego charakteru i była szczególnie trudna na obszarze kaukaskim – stan ten wynikał z wielu aspektów: odmiennych alfabetów (gruziński, ormiański oraz arabski wobec cyrylicy) oraz licznych dialektów regionalnych stanowiących barierę w rusyfikacji poprzez język, niedostępności geograficznej regionu oraz hermetyzacji struktur klanowo-rodowych utrudniających rusyfikację poprzez małżeństwa mieszane oraz odmienność religijną (Kościoły narodowe Gruzji i Armenii będące ostoją tradycji państwowych oraz „islam ludowy” w Azerbejdżanie) w ograniczonym zakresie utrudniającą rusyfikację poprzez oddziaływanie prawosławia. Z czasem zawiedzione nadzieje na liberalizację polityki narodowościowej (w odniesieniu do czasów persko-tureckich) przekształciło się w poczucie zagrożenia przed wynarodowieniem i doprowadziło do silnego zamknięcia społeczeństw na idee zewnętrzne. Chociaż oczekiwania, reakcje i działania narodów kaukaskich wobec Rosjan były odmienne doprowadziły do podobnych skutków, jednak o różnym natężeniu – społeczeństwa Kaukazu uległy hermetyzacji, zakonserwowano silną strukturę rodowo-plemienną, jednocześnie dokonano swoistej

⁴ Przekrojowy opis oferuje James Forsyth; dla pogłębionej wiedzy warto sięgnąć do wymienianych wcześniej K. i B. Baranowskich i M. Zakrzewskiej-Dubasowej; zob. J. Forsyth, *The Caucasus. A History*, Cambridge-New York 2013, s. 176-212.

europelizacji poprzez podniesienie poziomu edukacji i narzucenie rosyjskich rozwiązań ustrojowych⁵.

Po okresie tym – na krótko, w latach 1917-1921 próbowano bezskutecznie przywrócić podmiotowość polityczną narodom kaukaskim. Tradycje te wiążą się z próbami ustanowienia republik demokratycznych. Ten krótki okres wiąże się z wykształceniem pewnej struktury politycznej częściowo zarzucającej tradycyjny klanowo-rodowy charakter struktur społecznych. Szybka likwidacja republik południowokaukaskich anulowała ten proces. Obecnie Gruzja w niewielkim stopniu odwołuje się do wówczas wykształconych wzorców, jednak nie ma to znaczenia praktycznego, a raczej symboliczne; w Armenii i Azerbejdżanie wspomnienie to nie odgrywa istotnej roli⁶.

2. *Sowiecka kultura polityczna*

Drugim z aspektów silnie kształtujących współczesną kulturę polityczną Kaukazu Południowego jest okres Związku Radzieckiego oraz postępująca wówczas sowietyzacja i centralizacja procesu decyzyjnego zarówno na szczeblu republikańskim, jak i federalnym. Związek Radziecki jest na Kaukazie postrzegany bardzo odmiennie, zarówno pomiędzy narodami kaukaskimi, jak i w odniesieniu do optyki zachodnioeuropejskiej. Gruzini i Ormianie są uważani za narody o silnych nurtach rusofilskich, Azerbejdżanie postrzegają w ZSRR głównie źródło wielu nieszczęść, choć i oni upatrywali na Kremlu szans na zjednoczenie z Azerbejdżanem Południowym. Jednocześnie wszystkie nacje mają swoich bohaterów; by wymienić tylko kilku: Stalin (wciąż popularny wśród Gruzynów), Szewardnadze (wywodzący się ze struktur komunistycznych) w Gruzji, Alijew (wywodzący się ze struktur komunistycznych), w Azerbejdżanie czy Mikojanowie (wysoki urzędnik sowiecki, konstruktor lotnictwa) w Armenii. Warto także podkreślić wkład jakiego dokonali sowieci dla poziomu edukacji w państwach kaukaskich, czy swobodny rozwój kultur narodowych w początkowym okresie *karjenizacji*. Ostatecznie

⁵ Szeroko o procesie europeizacji ze strony rosyjskiej pisze Bohdan Cywiński w trzech rozdziałach poświęconych narodom tytularnym Kaukazu, jednak warto też sięgnąć do rozdziałów poświęconych Rosji które stanowią niejako prolog do pełnego zrozumienia historii kultur Kaukazu Południowego; zob. B. Cywiński, *Szańce kultur. Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Warszawa 2013, s. 20-121, 388-491. Istotne ze względu na szersze ujęcie opisu ówczesnych wydarzeń politycznych wydaje się być też opracowanie Charles'a Kinga: Ch. King, *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, Kraków 2010.

⁶ Okres ten można ująć w trojakim kontekście – perspektywy zewnętrznej, procesów państwowotwórczych lub też przekrojowo; zob. P. Olszewski, *Geopolityczne znaczenie Kaukazu Południowego po I wojnie światowej*, „Przegląd geopolityczny” 2011, t. 4, s. 75-93; W. Materski, *XX wiek – niepodległość i sowietyzacja: tradycja państwowa a budowa suwerennych państw w regionie*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich. Tom 4. Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Latawiec, Lublin 2013, s. 63-70; T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s. 61-92.

jednak dominujące dla kultury politycznej państw Kaukazu Południowego kwestie, to te związane bezpośrednio z systemem sprawowania władzy. ZSRR charakteryzowały silna centralizacja struktur i ich pionowe podporządkowanie, co prowadziło w przypadku republik peryferyjnych do znacznej personalizacji władzy – reprezentant republiki we władzach centralnych stawał się jednocześnie najwyższym hierarchą w strukturach republikańskich (*vide* Alijew, Szewardnadze)⁷.

Bez wątplenia okres sowiecki podtrzymał również obecność przemocy w życiu politycznym – w okresie tym szczególnie intensywnie wykształciły się zwyczaje związane z eliminowaniem przeciwników politycznych metodami pozaprawnymi i brutalizacja tego procesu (zwyczaj wywodzący swój rodowód jeszcze z czasów starożytnych nabral nowego wymiaru, odartego z ostatnich wartości kodeksu honorowego). Doskonałym przykładem na istotną rolę przemocy w polityce jest zamach w parlamencie armeńskim z 1999 roku⁸.

Kolejny z elementów to kwestie związane ze strukturami partyjnymi i stronnictwami politycznymi. W okresie sowieckim dyktatura partii komunistycznej zaowocowała wykształceniem specyficznego systemu wewnętrznej dyferencjacji jednak w łonie jednego środowiska, gdzie odstępstwa od głównej linii światopoglądowej miały ściśle określone granice. W chwili obecnej konsekwencje tego są szczególnie dostrzegalne w Azerbejdżanie, gdzie mamy do czynienia z partią będącą *de facto* reprezentacją polityczną klanu prezydenckiego, która zdominowała scenę partyjną. W Armenii działają liczne partie jednak wywodzącą się one z tego samego środowiska – działacze na rzecz irredentyzmu ormiańskiego pochodzących ze struktur komunistycznych lub przywódców społecznego ruchu zjednoczeniowego, czyli *de facto* środowiska homogenicznego – w początku lat dziewięćdziesiątych środowisko to przemawiało jednym głosem. W chwili obecnej jedynie w Gruzji pojawia się istotna szansa na alternację partii jednak i tutaj większość sceny politycznej wywodzi się ze struktur utworzonych na bazie postkomunistycznej (z tą różnicą, że dominuje młode pokolenie, wykształcone już w niepodległej Gruzji)⁹.

Istotną kwestią pozostaje idea nieposłuszeństwa obywatelskiego. W okresie ZSRR indoktrynowano społeczeństwo, co niewątpliwie pogłębiło tradycyjny szacunek

⁷ Zob. T. Świętochowski, *op. cit.*, s. 129-138; A. Cohen; *Shevardnadze's Journey*, "Policy Review", Nr 124(2004), s. 75-85.

⁸ Szerzej na temat przemocy w życiu politycznym Armenii pisze Krzysztof Fedorowicz w swoim artykule, jednak jego opracowanie można w wielu elementach odnieść również do pozostałych państw Kaukazu; por. K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, red. T. Bodio, „Władza. Elity. Przywództwo”, t. 7, s. 35-70.

⁹ Zob. W. Baluk, G. Tarchan-Mourawi, *Gruzja*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław 2007; A. Czajowski, *Republika Armenii*, [w:] *Ustroje... op.cit.*; O. Siwiec, W. Baluk, *Republika Azerbejdżanu*, [w:] *Ustroje ..., op. cit.*

dla władzy. Nieposłuszeństwo obywatelskie wiązało się z naruszeniem *sacrum* w myśl zasady, że władza pochodzi od boga – ta argumentacja, choć obca sowietom, prowadziła jednak do obranego celu, czyli niepodejmowaniu społecznych prób protestu. Stan ten częściowo zmienił się pod koniec lat osiemdziesiątych, gdy miały miejsce masowe ruchy i protesty w całym kraju. Co istotne, Kaukaz najintensywniej podnosił hasła narodowe, ale trzeba dostrzec pewien istotny element tych wydarzeń – hasła narodowe nie były tożsame z antypaństwowymi. Postulaty niepodległościowe nie były dominującymi, popularniejsze były hasła irredentystyczne (w Armenii), antyormiańskie (w Azerbejdżanie) i jedynie w Gruzji wprost artykułowano dążenia niepodległościowe¹⁰. Jednak z czasem, wobec krwawych interwencji Armii Sowieckiej, nastroje te radykalizowały się. Po zmianie systemu również wystąpienia społeczne miały szereg cech charakterystycznych – wystąpienia zwyczajowo nie miały charakteru masowego (a jedynie lokalne bądź sektorowe), formułowane hasła w ograniczonym stopniu miały charakter antyreżimowy (zmiana władzy nie była dominującym hasłem, ale jej praworządność czy poprawa warunków bytowych), oraz były tłumione przez władzę (niekiedy nawet krwawo)¹¹. Jednocześnie należy wyraźnie podkreślić, że alternacja władzy w wyniku pokojowych protestów udała się na Kaukazie Południowym jedynie w okresie rewolucji róż w Gruzji, jednak skutki tej zmiany trudno postrzegać w kategoriach rewolucji systemu. Niemniej nimb świętości władzy został utrwalony.

Azerbejdżanie mają przysłowie, które mówi, że „zagłosują na opozycję, gdy już dojdzie ona do władzy”, ale nie zwykłemu człowiekowi (czy jak powiedzieliby Europejczycy obywatelowi) jest pisane tę władzę zmieniać.

Okres *pierestrojki* to również czas całkowitej degradacji roli państwa i zaniku elementarnych funkcji socjalnych, tak rozbudowanych w ZSRR. Efektem tego było wzmocnienie więzi klanowo-plemiennych, które w sytuacji kryzysowej wypełniały zadania państwa – udzielały wsparcia i kontrolowały sytuację najbiedniejszych¹².

3. Wpływy zachodnie

Trzeci element kształtujący współczesne kultury polityczne narodów Kaukazu Południowego to wpływy zachodnie. Po upadku ZSRR państwa zachodnie rozpoczęły ofensywę polityczną poprzez promocję wartości liberalnych opartych na wolnym rynku,

¹⁰ Zob. P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 130-141; A. Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000; N. Konarzewska, *Pomiędzy separatyzmem, a irredentyzmem. Implikacje sporu o Górski Karabach*, b.m.w., b.d.w.

¹¹Zob. P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, rok 10(2012), z. 2, s. 125-146.

¹² Zob. tamże, s. 127.

swobodnym przepływie ludności, dóbr i usług, wzajemnym zaufaniu społeczeństw i wreszcie westernizacji. Działania to nie odniosły jednak oczekiwanego efektu, bowiem wiele z oferowanych projektów zreinterpretowano. Sztandarowym przykładem jest tutaj proces prywatyzacji majątku narodowego, przeprowadzony na całym obszarze poradzieckim, z podobnymi skutkami – doprowadzono do przejścia znacznych zasobów gospodarczych przez elity postkomunistyczne oraz oligarchizacji gospodarek¹³. Nieznaczne sukcesy osiągnięto w zakresie otwarcia granic – zliberalizowano reżim wizowy dla obywateli UE i USA, jednak nie zaproponowano w zamian otwarcia granic dla obywateli kaukaskich. Nadal udział studentów z Azerbejdżanu, Gruzji czy Armenii w studiach na unijskich czy amerykańskich uczelniach jest symboliczny. Zdecydowanie ciekawszym kierunkiem w tym kontekście pozostają uczelnie rosyjskie¹⁴. Wyjazdy turystyczne na Zachód są rzadkością, a współpraca gospodarcza opiera się na próbach wejścia na rynek azerbejdżański. Podobnie nieznaczna jest wymiana handlowa między samymi państwami Kaukazu. Wynika to z przyczyn społecznych (wzajemna nieufność, różnice kulturowe) i politycznych (konflikty o tereny przygraniczne, wojna o Karabach).

Niemal całkowicie nieudany był projekt westernizacji – zachodnie korporacje nie zdołały umocować się na rynkach kaukaskich. Upowszechnienie marek jest istotne bowiem mimo nieznacznego udziału w rynku mogą one stać punktem odniesienia dla lokalnych produktów. Tak się jednak nie stało – Gruzini pozostali wierni swoim własnym markom oraz produktom, Ormianie sięgają po produkty z różnych źródeł, jednak europejskie czy amerykańskie dobra nie są zdecydowanie wiodącymi markami, z kolei w Azerbejdżanie upowszechniły się najbardziej spośród omawianych krajów zachodnie marki, jednak tylko te luksusowe. Sztandarowym przykładem na niepowodzenie westernizacji jest restauracja McDonald's, która w Armenii nigdy się nie otworzyła, w Gruzji po kilku latach zamknęła podwoje, a w Azerbejdżanie posiada zaledwie kilkanaście punktów¹⁵.

Odmienną kwestią jest wymiana handlowa jako całość. Zdecydowanie większy procent produktów importowanych do państwa kaukaskich pochodzi z Rosji, Turcji, Iranu czy Chin, oraz z wzajemnej wymiany handlowej – w tym zakresie sytuacja wygląda podobnie jak w przypadku konkretnych marek – Armenia dominującą większość eksportu sprowadza z WNP, Gruzja posiada aktywną wymianę handlową UE jednak nie

¹³ Zob. K. Falkowski, *Wybrane determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego państw obszaru poradzieckiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, Rok 11(2013), z. 4, s.25-44.

¹⁴ Podczas gdy wymiana studencka w ramach programu Erasmus objęła zaledwie kilkadziesiąt osób rocznie z całego Kaukazu, o tyle rokrocznie kilka tysięcy osób podejmuje studia w Rosji; zob. A. Włodkowska-Bagan, *Rywalizacja mocarstw na Kaukazie Południowym w sferze kulturalno-ideologicznej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, rok 10(2012), z. 2, s. 69-90.

¹⁵ Zob. M. Corso, *Fast-food fight in the Caucasus*, <http://www.bne.eu/content/story/fast-food-fight-caucasus> (dostęp: 31.03.2015).

jest to istotny procent, a Azerbejdżan jako jedyny w szerszym zakresie wprowadza towary z UE i USA¹⁶.

Istotnym elementem działań Okcydentu na Kaukazie Południowym była próba budowania wzajemnego zaufania społecznego, co jednak przerosło zdolności oddziaływania organizacji euroatlantyckich. Niepowodzenie pozarządowych projektów prodemokratycznych, klęska europejskiego programu odgórnej budowy społeczeństwa obywatelskiego (w ramach Partnerstwa Wschodniego) czy wreszcie brak szerszego zaangażowania w NATO-wskie projekty Partnerstwa dla Pokoju wskazują na nieumiejętność kształtowania kultur politycznych w regionie¹⁷. Najbardziej jaskrawymi przykładami tego są wojny w Górskim Karabachu, Abchazji i Osetii Południowej – stabilizacja nie powiodła się.

Liderem inicjatyw okcydentalizacji przez długi czas pozostawał Waszyngton. Wynikało to z licznych czynników – próby ograniczenia wpływów Rosji, zaangażowania diaspory ormiańskiej, wprowadzenia programu neokonserwatywnego. Stopniowo jednak zaangażowanie amerykańskie słabło – państwa europejskie skutecznie zablokowały projekty administracji Busha związane z poszerzeniem NATO m.in. o Gruzję¹⁸, następnie wybory prezydenckie w 2008 roku uniemożliwiły interwencję w czasie wojny sierpniowej, a wreszcie reset wykonany przez Obamę trwale przeorientował politykę amerykańską na dialog z Moskwą i marginalizację roli państw Kaukazu Południowego¹⁹. Jednocześnie coraz większe zaangażowanie wykazywały państwa i struktury *stricte* europejskie, głównie Unia Europejska (UE), która w wyniku akcesji nowych państw (2004 i 2007) znacznie przesunęła polityczny środek ciężkości na Wschód. W efekcie zaangażowania Polski i Szwecji, w 2009 roku zainicjowano program Partnerstwa Wschodniego, obejmujący omawiane państwa²⁰.

Unia Europejska próbuje przyciągać kraje Partnerstwa Wschodniego, w tym również kraje Kaukazu Południowego, do struktur europejskich poprzez promowanie wartości uważanych za fundamentalne dla nowożytnej strefy euroatlantyckiej, a wywodzące się z religii judeochrześcijańskiej, prawa rzymskiego i filozofii greckiej. Stosuje w tym celu różnorodne metody na wszystkich szczeblach wzajemnych relacji. Na szczeblu rządowym pojawił się projekt nauczania „myślenia wspólnotowego” [unijno-

¹⁶ Dane za Observatory of Economic Complexity, <http://atlas.media.mit.edu/> (dostęp: 31.03.2015).

¹⁷ Zob. *Partners in the southern Caucasus*, “NATO Backgrounder”, 2007.

¹⁸ Zob. *Enlargement Issues at NATO's Bucharest Summit*, red. P. Gallis, “CRS Report for Congress” 2008, s. 20-27.

¹⁹ Zob. M. Suchkov, *Re-Engaging the Caucasus: New Approaches of U.S. Foreign Policy in the Region and their Implications of U.S.-Russia Relations*, Nr 6(2011), s. 134-152.

²⁰ Raport z otwarcia programu Partnerstwa Wschodniego prezentuje postawy wiodących państw europejskich i wszystkich państw programu, jednak państwom kaukaskim poświęcony jest fragment opracowania; *Partnerstwo Wschodnie*, red. B. Wojna, M. Gniazdowski, „Raporty PISM”, Warszawa 2009, s. 55-59, 62-63.

europiejskiego] poprzez zaproszenie przedstawicieli kaukaskich do obserwowania procesu decyzyjnego²¹. Zdecydowanie popularniejsze są jednak rozwiązania instytucjonalne, polegające w znacznej mierze na wymuszaniu ustępstw i liberalizacji reżimów w zamian za finansowanie czy poszerzenie obietnic (ale *de facto* tylko obietnic) uczestnictwa w procesach decyzyjnych Unii Europejskiej. Postawa taka implikuje szereg negatywnych reakcji ze strony partnerów kaukaskich.

W chwili obecnej wpływy zachodnie nie odgrywają istotnej roli w życiu politycznym Kaukazu Południowego. Okcydent, niezależnie czy rozumiany jako Waszyngton, NATO, UE czy poszczególne państwa Europy nie stanowi w tym momencie nawet realnego punktu odniesienia dla stosunków międzynarodowych państw kaukaskich. Pozycja uzyskana w latach 90-tych przez państwa zachodnie, z roku na rok maleje w wyniku niedostosowywania swojej oferty do realnych potrzeb tych państw, a także wzrostu zainteresowania regionem przez alternatywne ośrodki polityczne.

4. *Reakcja narodów kaukaskich na próby przeszczepienia demokracji liberalnej*

Reakcję narodów Kaukazu należy określić w dwóch kategoriach. Pierwsza to kwestie zainteresowania zmianą systemu na wzór zachodni, druga kategoria to kwestie współpracy z Zachodem na płaszczyznach umożliwiających pełzającą okcydentalizację.

Postawa wobec przemian systemowych to przede wszystkim poczucie obawy o utratę stabilizacji. Prawa człowieka interpretowane przez Zachód w powszechnie nam znanych kategoriach praw cywilnych, politycznych i społecznych, na Wschodzie są odbierane całkowicie odmiennie. Celem państwa jest przede wszystkim zapewnienie bezpieczeństwa, na każdym szczeblu – centralnym, klanowym, jednostki społecznej. Dlatego też istotą roli państwa staje się obrona suwerenności; od tendencji odśrodkowych (np. powstań społecznych) i nacisków zewnętrznych. W tak interpretowanej demokracji, jakiegokolwiek naciski na zmianę systemu są traktowane jako zagrożenie dla bezpieczeństwa i tym samym niewypełnienie podstawowego zadania władzy²².

W kategorii drugiej stosunek państw kaukaskich można określić jako wybiórcze zainteresowanie. Armenia, najbliższej związana z Rosją wydaje się ostatecznie rezygnować ze współpracy z Zachodem, ograniczając się jedynie do intensywnych kontaktów

²¹ Zob. I. Habets, *Alternative prospects for the Eastern Partnership countries*, "European View", Nr 13 (2014), s. 130.

²² Podobny mechanizm opisuje Andrzej Wierzbicki. Pomimo iż analizowane przez niego przykłady dotyczą Rosji i Azji Centralnej można je w wielu aspektach odnieść do państw kaukaskich; zob. A. Wierzbicki, *Demokracja i autorytaryzm w procesie państwowotwórczym na przykładzie wybranych państw Europy Wschodniej i Azji Centralnej*, [w:] *Na Gruzach Imperium. W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowo-Wschodniej*, red. A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego Łódź 2012, s. 254-255.

z diasporą ormiańską. Gruzja, najbardziej zaangażowana w proces zbliżenia, wykazuje coraz większą rezygnację wobec faktu, że Rosjanie instrumentalnie rozgrywają ten kraj, a Zachód nie reaguje w żaden sposób. Azerbejdżan z kolei zainicjował szereg projektów (głównie w dziedzinie infrastruktury energetycznej), w efekcie których z klienta Brukseli przeobraził się w państwo o znamionach mocarstwa regionalnego.

Armenia zdecydowanie najslabiej była zaangażowana w proces współpracy z Zachodem. Przyjęcie polityki balansowania pomiędzy Kreml, a Białym Domem i Brukselą od samego początku wskazywało na krótki horyzont takiej polityki. i faktycznie, zaledwie w ciągu kilku lat ta formuła wyczerpała się, a Armenia została zmuszona do podjęcia żywotnych decyzji w niesprzyjających i stale pogarszających się warunkach geopolitycznych. Stosunkowo nikle wpływy zachodnie nie odniosły oczekiwanych skutków i Erewań wybrał tradycyjnie prorosyjską postawę – zaangażował się aktywniej w projekt Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, pozwolił na monopolizację sektora energetycznego przez Rosję oraz zacieśnił współpracę militarną z Moskwą. Z państwem tym wiązano silne nadzieje, bowiem jako inicjator pierwszych antysowieckich demonstracji, jeszcze w okresie *pierestrojki*, miało ono potencjał na zostanie liderem przemian. Nadzieje te jednak trwały krótko, bowiem już od 1992 roku Ormianie orientowali swoją politykę na Rosję, odrzucając projekty trwałych reform. Elity polityczne ograniczały rozwijanie współpracy z Zachodem, bowiem zagrażałoby to idei Wielkiej Armenii. Demokratyzacja w duchu liberalnym wymagałaby przemian systemowych, a te podważałaby monopol na władzę klanu karabachskiego, od lat rządzącego w sposób oligarchiczny tym małym państwem. Nie można jednak powiedzieć, aby decyzja ta została podjęta wbrew woli społeczeństwa – Ormianie priorytetowo traktują kwestię karabachską (w mniejszym stopniu ideę zjednoczenia całej Armenii) i kwestie bezpieczeństwa są traktowane jako żywotny interes całego narodu. Władza realizująca projekt utrzymania Karabachu posiada szeroką legitymację społeczną. Zachód nie jest jednak zdolny do zrozumienia, że kwestie utrzymania kolebki państwowości armeńskiej są traktowane priorytetowo w społeczeństwie.

Gruzja budziła spore obawy Zachodu, ze względu na dwa elementy – nacjonalistyczną postawę pierwszego prezydenta Gruzji oraz dojście do władzy Eduarda Szewardnadze (postrzeganego jako liberalny polityk, ale jednak postsowiecki). Jak się okazało, szybko to właśnie Tbilisi wyrosło na lidera zbliżenia z Zachodem. Proces ten zdynamizowano po „rewolucji róż”, kiedy wydawało się, że projekt wprowadzenia demokracji liberalnej zostanie zrealizowany. W krótkim jednak okresie okazało się, że Micheil Saakaszwili pomimo prozachodniego nastawienia nie dąży do reformy systemu władzy. Usuwa wypaczenia (w postaci nepotyzmu, korupcji, przerostu biurokracji) jednak dąży zarazem do personalizacji wielu funkcji politycznych, a co najistotniejsze – do

dalszego umacniania prymatu władzy wykonawczej. Kontynuował on proces zbliżenia z NATO (aktywny udział Gruzji w Iraku), UE (umowa o współpracy), USA (największe dotacje z budżetu amerykańskiego w przeliczeniu *per capita*), ale jednocześnie nie oferował w zamian demokratyzacji w kierunku liberalnym. Stan ten zaostriżyło dojście do władzy Bidziny Iwaniszwiliego. Prorosyjski lider partii, którego powiązania z obozem rządzącym mają charakter pozainstytucjonalny (jednak jak się powszechnie ocenia odgrywa on wiodącą rolę w procesie decyzyjnym w Gruzji) nie dąży do podniesienia poziomu transparentności procesów politycznych czy większego otwarcia na społeczeństwo.

Najmniej zainteresowany zbliżeniem z Zachodem i przemianami demokratycznymi był Azerbejdżan. W stosunkowo krótkim czasie zrealizowano projekt otwarcia władzy na społeczeństwo (lata 1993-1995), jednak Azerbejdżanie nie dążyli do suwerenizacji. Reżim polityczny Alijewów określa się jako semiautorytaryzm sułtański²³. Wynika to jednak w znacznej mierze z niezrozumienia dla tradycyjnych wartości klanowo-rodowych najsilniej obecnych właśnie w Azerbejdżanie (spośród państw południowokaukaskich). Zachód podkreśla obecność korupcji, nepotyzmu czy klientelizmu w polityce wewnętrznej Baku, nie zauważając jednak, że system patronalno-klientalny jest wielowiekową tradycją społeczną, w której celem jest nie wyzysk, ale obrona żywotnych interesów społeczeństwa. Azerbejdżan od czasu podpisania „kontraktu stulecia” w 1992 orientuje swoją politykę na USA, przy silnym dążeniu do integracji z rynkami europejskimi. Po sukcesie projektów ropociągu BTC i gazociągu BTE zainicjowano rozmowy w sprawie Południowego Korytarza Energetycznego. Unia Europejska jednak wykazała inercję polityczną, żądając licznych ustępstw ze strony Azerbejdżanu (wysokiego zaangażowania finansowego, otwarcia rynku, liberalizacji gospodarki i otwarcia polityki społecznej), w zamian nie oferując konkretnych rozwiązań (zatem trudno nawet ocenić je w kategorii zysków lub strat). W efekcie Azerbejdżan najaktywniej zrealizował politykę wybiórczego zainteresowania – podejmując współpracę w sektorze paliwowo-gazowym i militarnym, ale rezygnując z jakichkolwiek zobowiązań demokratyzacji na wzór europejski. Obecnie to UE jest klientem Baku (wobec utworzenia PKE w kooperacji turecko-azerbejdżańskiej), gdzie Bruksela nie posiada środków do wywierania nacisku na reżim Alijewów.

²³ Zob. F. Guliyev, *Post-Soviet Azerbaijan: Transition to Sultanistic Semiauthoritarianism? An Attempt at Conceptualization*, „Demokratizatsiya”, Nr 3(2005), t. 13, s. 395.

Podsumowanie i wnioski

Andrzej Wierzbicki opracował w swoim artykule katalog, prezentujący w uproszczonej formie podstawowe różnice w interpretacji fundamentów ustrojów społeczno-politycznych. Dokonał on zestawienia wartości zachodniej (czyli demokratyczno-liberalnej) oraz wschodniej (interpretowanej jako poradziecka) kultur politycznych. W świetle opisu zawartego w niniejszym artykule, w katalogu tym można dostrzec realizację wielowiekowej tradycji politycznej, wyraźnie odmiennej od europejskiego liberalizmu.

Podstawowym problemem Zachodu jest niezrozumienie dla interesów, potrzeb i oczekiwań, tak władz, jak i społeczeństw Azerbejdżanu, Gruzji i Armenii. Zarówno Bruksela, jak i Waszyngton są przekonane o swojej mesjanistycznej misji szerzenia demokracji liberalnej we wszystkich zakątkach świata niezależnie od kosztów i rzeczywistych potrzeb. Europocentryczni politycy i naukowcy analizują kwestie stosowania różnych rozwiązań systemowych, wartościując kultury polityczne (w odniesieniu do euroatlantyckiej) oraz sposoby na poprawienie skuteczności działania. Niemal nikt jednak nie dopuszcza wizji, że państwa kaukaskie mogą nie być zainteresowane implementacją rozwiązań społeczno-politycznych wzorowanych na demokracji liberalnej. Państwa te bowiem posiadają szereg uwarunkowań lokalnych i historycznych, które sprawiają, że Zachód jest istotnym elementem świadomości społecznej, ale nie „jedynym słusznym celem”.

Zrozumienie tego faktu wraz z rozwinięciem zaprezentowanego katalogu wartości, umożliwi aktualizację prowadzonej polityki i nawiązanie szerszej współpracy z państwami Kaukazu Południowego co może przynieść liczne korzyści ekonomiczne, polityczne i w efekcie również stopniowe postępowanie demokratyzacji na wzór euroatlantycki. W chwili obecnej jednak należałoby istotnie ograniczyć wykorzystanie nieskutecznych metod wywierania niepożądanego nacisku na Gruzję, Armenię i Azerbejdżan.

Tabela 1. Charakterystyka zachodniej i wschodniej (poradzieckiej) kultury politycznej

Zachód	Wschód
Władzę polityczną może sprawować każdy człowiek (obywatel) posiadający odpowiednie cechy, predyspozycje (kwalifikacje)	Władza pochodzi od Boga i jej sprawowanie jest możliwe tylko przez określone jednostki, nie zależy od kwalifikacji, lecz indywidualnych cech władcy (przywódcy)
Instytucjonalne podstawy władzy politycznej	Władza polityczna zależy w większym stopniu od charyzmy jednostek niż siły instytucji
Sfera polityki dostępna dla wszystkich obywateli, równych wobec prawa (egalitaryzm)	Polityka jako działalność dla wybitnych jednostek, niedostępna dla „zwykłych” obywateli (elitaryzm)
Wolność indywidualna	Wolność kolektywistyczna
Jednostka jako podmiot polityki, a państwo jako	Podmiotem polityki są elity, państwo pełni funkcję

gwarant praw i wolności jednostki, instrument osiągnięcia celów i realizacji określonych grup	patronatu nad konkretnymi jednostkami, dominacja korporatywizmu (jednostka podlega przywódcom wspólnot, grup, klanów, rodów)
Demokracja	Tendencje autorytarne, orientacja na charyzmatycznych przywódców, zbiorowe formy partycypacji politycznej
Działalność publiczna na podstawie umowy społecznej, konieczność kontroli społecznej	Sakralizacja władzy, wykluczająca potrzebę kontroli nad nią
Prymat skodyfikowanego prawa państwowego nad zwyczajami i obyczajami	Prymat lokalnych praw i obyczajów nad prawem państwowym
Trójpodział władzy	Prymat władzy wykonawczej, prezydent wydzielony z trójpodziału władzy i usytuowany ponad nim
Instytucje przedstawicielskie, rozwinięty parlamentaryzm	Parlament w istocie „fasadowy”, zdominowany przez partię władzy, gremia „doradcze” przywódcy (prezydenta)
Pluralizm polityczny (lewica – centrum – prawica), opozycja prosystemowa	Partia władzy dominująca w systemie partyjnym, opozycja „fasadowa”, bądź antysystemowa

Źródło: A. Wierzbicki, *Demokracja i autorytaryzm w procesie państwowotwórczym na przykładzie wybranych państw Europy Wschodniej i Azji Centralnej*, [w:] *Na Gruzach Imperium. W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowo-Wschodniej*, red. A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego Łódź 2012, s. 241.

Incompatibility standards of liberal democracy with the political cultures of Eurasian post-Soviet states on the example of the Southern Caucasus.

European liberal democracy and human rights (treated as universal values) do not apply to the many cultures of the world. Most acutely it's evident in the post-Soviet Transcaucasian countries, as it is here attempted to transfer these values in an extremely strenuous, unreflective way. The author takes the example of the South Caucasus to illustrate failures transplant process of European values by the Euro-Atlantic state on the post-Soviet space. In his study he points leading cause of the failure, and creates a catalogue of European values, which are not understanding in the area of the South Caucasus. Occident mindlessly committed to the implementation of the so-called European values on the basis of the post-Soviet, which is the process so far unsuccessfully, in the long term, though, due to the incompatibility of these values to the socio-political life of post-Soviet states in the South Caucasus.